Історія існування кожного суспільства позначається як тривалими періодами відносної стабільності, так і нетривалими кризовими, які можуть супроводжуватися домінуванням прямого, часто кривавого, насилля. Це періоди революцій, громадянських воєн, громадянської непокори, повстань (смути) тощо. Особливістю цього періоду соціального розвитку є те, що суб'єктами насилля виступають як влада в особі політичних лідерів, так і громадяни суспільства, які здійснюють насилля, з одного боку, організовано та цілеспрямовано, відповідно до визначених стратегічних та тактичних цілей, а з іншого – ірраціонально, внаслідок неконтрольованого вияву агресії. Останні два століття можна сміливо охарактеризувати як століття апогею насилля у світових масштабах: революції та війни з локальних форм переросли у глобальні. Функціонально змінилися й застосовувані на практиці знаряддя здійснення прямого насилля, призначенням яких стало миттєве ураження значної кількості населення. Водночас перед науковцями актуалізувалась проблема виявлення механізмів та принципів запобігання дії насилля, пошуку своєрідного «громовідводу», застосування якого на основі визнання насилля субстанційною характеристикою соціального розвитку дозволить якісно досягати соціальних компромісів, уникати конфліктів, які загрожували б життю людей. Одним із аспектів наукових пошуків у зазначеному напрямі є вивчення суб'єктивних характеристик здійснення соціального насилля, що передбачає насамперед визначення особливостей діяльності здатних до самоорганізації осіб, об'єднаних певними ознаками (ідеологією, релігією, культурою, життєвими установками і т. д.). Предметом такого дослідження є пасіонарії, чия громадянська участь може ставати визначальною на певних етапах розвитку суспільства.

Різні аспекти вияву насилля як соціального та духовного феномену, визначення та аналіз його форм здійснено у дослідженнях багатьох філософів, особливо у XIX –XXI століттях. Найбільш вагомими є передусім роботи П'єра Аснера, Етьєна Балібара, Вальтера Беньяміна, Абдусалама Гусейнова, Володимира Денисова, Славоя Жижека, Рене Жирара, Мішеля Фуко та ін. Вагомий вплив на формування сучасних поглядів на соціальний феномен «міфічного насилля» справили

насамперед філософські ідеї Вальтера Беньяміна, які знайшли своє продовження у критичних міркуваннях Жака Дерріди, Славоя Жижека, Джорджа Агамбена та ін.

Метою статті є визначення інструментального змісту діяльності пасіонаріїв у контексті здійснення «міфічного» насилля як форми насилля, спрямованого на руйнування існуючих соціальних норм та правил.

Соціальні трансформації передбачають структурні зміни суспільних станів, за яких в основі соціальної реальності відбуваються якісні зміни сутнісних якостей соціального життя. Соціальні трансформації передбачають заперечення соціальних правил та норм, нездатних адекватно забезпечити потреби населення. Існуючі правила та норми підтримуються правовою системою, яка є динамічною, оскільки встановлює нові норми чи змінює старі відповідно до вимог часу. Але за законами діалектики про перехід кількісних змін у якісні та про єдність та боротьбу протилежностей, на певному етапі соціального розвитку правова система загалом накопичує протиріччя, розв'язання яких відбувається через стрибок, заміни цієї системи якісно новою. Руйнація існуючої правової системи здійснюється через застосування «міфічного насилля». Цей термін у науковий обіг уведений Вальтером Беньяміном, який насилля взагалі розумів як активну поведінку індивідів, груп, спільнот, спрямовану на реалізацію їх прав, для руйнування існуючого правопорядку, який надає їм це ж право, а міфічне тлумачиться як правовстановлююче [1]. На основі такого підходу в контексті дослідження соціальних трансформацій визначимо такі основні характеристики «міфічної» форми насилля, як встановлення нового права без соціального консенсусу та спрямованість на самоутвердження (насилля, яке породжує насилля).

Але важко погодитися із твердженням німецького філософа, що насилля з боку окремих осіб з метою досягнення власних цілей фіксується у соціальних нормах через правову систему як небезпека соціальним порядкам. Тут нівелюється роль як лідерів, так і груп осіб із самовідданістю та самопожертвуванням як домінантними індивідуальними рисами. До останніх можна віднести пасіонаріїв, діяльність яких здатна призвести до трансформацій етнічної соціальної системи, що, у свою чергу, впливає на соціальні зміни в інших системах. Поняття «пасіонарій» введено в науковій обіг російським вченим Львом Гумільовим на позначення осіб, які завдяки вродженій здатності абсорбують із довкілля значно більше енергії, ніж необхідно для власного самозбереження. У соціальному аспекті це виявляється у тому, що пасіонарії ставлять інтереси суспільства вище за власні. Враховуючи значення біологічних параметрів пасіонарності, у нашій статті звернемо увагу передусім на соціальні та психологічні аспекти, які хоча й не отримали системного висвітлення у працях Л. Гумільова, знайшли своє відображення в сучасних дослідженнях у галузі соціальної філософії, соціальної психології, етнології та ін. Звісно, у низці наукових розвідок здійснюється спроба продовження гумільовської ідеї про вплив космічного фактору на соціальні трансформації, відповідно до якої спільноти людей як складові структури антропосфери отримують єдиний заряд енергії, який витрачається ними на освоєння природного середовища. Аналізуються у цьому контексті також ідеї Олександра Чижевського про вплив на соціальний розвиток сонячної активності, яка спричиняє епідемічне поширення революційних, політичних, військових, релігійних, релігійно-істеричних ідей. Абсолютизація біологічної складової пасіонарності ускладнена й на методологічному рівні, оскільки, на нашу думку, використання методів природничих наук у межах етнологічних, запропоноване Л. Гумільовим, суттєво обмежує обсяг понять «пасіонарність» та «пасіонарії». У соціально-філософському ж зрізі цієї проблеми увага акцентується насамперед на пасіонарних поштовхах як елементах соціального розвитку та пасіонаріях як суб'єктах соціальної діяльності.

Пасіонарії є творцями етнічної домінанти, яка організовує пасіонарність етносоціальної системи і спрямовує її подальший розвиток, визначає характер соціальних трансформацій. Для соціального аспекту розуміння явища пасіонарності важливою, на думку О. Краєвої та О. Пєстрєцова, є особлива характеристика пасіонаріїв як типу людей, які мають здатність створювати взірець поведінки для інших членів колективу, для представників певного етносу, які вкладають власну збиткову енергію в організацію та управління

одноплемінниками на усіх рівнях соціальної ієрархії [2, с. 552]. О. Васютинська, розкриваючи та узагальнюючи зміст біогенетичного, психофізіологічного, загальнопсихологічного, диференціального, психоаналітичного, гендерного та психолого-педагогічного підходів до аналізу пасіонарності, визначає цю соціально-особистісну рису як «сукупність властивостей психіки та якостей особистості, які забезпечують її активну життєву позицію, спрямовані на вдосконалення особистості і суспільства, базуються на особистісній активності і мають суспільну значущість: цілеспрямованість, здібність до подолання перешкод і до наднапруги, компліментарність, адаптативність, розвинену інтуїцію, конструктивну агресивність і зрілу емоційність» [3, с. 103]. Утім, на нашу думку, сумнівним є конструктивний характер агресивності та зрілої емоційності. Особливості виявлення цих рис детерміновані вимогами суспільства до змісту їх ролей залежно від стадії його розвитку, зокрема, у період соціальних трансформацій пасіонарії виконують функцію суб'єктів насилля і їх діяльність спрямована на знищення певних існуючих норм.

Власне, проблема насилля у контексті дослідження етногенезу не була Л. Гумільовим розглянута системно та концептуально, можна виокремити такі аспекти його вияву: при взаємодії етносів на основі принципів співіснування та асиміляції; як необхідності в процесі становлення етносу; у процесі етногенезу в період соціальних трансформацій [4, с. 136]. Важливим для нашого дослідження є останній аспект, в якому російський філософ визначив, що перехід від однієї фази розвитку етносу до іншої порушує співвідношення «гармонійних осіб» і пасіонаріїв в етносоціальній системі, яка стає сприйнятливою до ударів ззовні, а відтак і зростає рівень агресії та насилля всередині самої системи.

Можна виокремити два зрізи впливу пасіонарності методами насилля на соціальні трансформації: внутрішній та зовнішній. Зміна фази розвитку етносу зумовлюється, з одного боку, його рівнем пасіонарності, а з іншого боку – рівнем пасіонарності сусідніх етносів. Сталий соціальний розвиток характеризується оптимальним співвідношенням «гармонійних осіб» і пасіонаріїв, що дозволяє системі досить адекватно реагувати на зовнішні подразники, зокрема й агресію з боку інших етносів [5, с. 488]. Але у період соціальних трансформацій сусідній етнос може характеризуватися високим рівнем пасіонарності, що, у свою чергу, зумовлює зростання його агресії відносно першого. Агресія як реакція з боку сусіднього етносу у формі економічного, політично-військового та культурного тиску детермінує інтенсивність зазначених трансформаційних процесів. На нашу думку, саме рівень пасіонарності в ньому пришвидшує чи пригальмовує їх. Високий рівень пасіонарності за умов зовнішньої агресії консолідує суспільство, надає раціонального осмислення стихійним рухам. Враховуючи, що основною метою «міфічного насилля» є руйнування усталених соціальних та правових норм та створення передумов для упровадження нових, інтенсифікація трансформаційних процесів призводить до тотального упровадження пасіонаріями радикальних методів (наприклад, масові арешти, убивства, показові публічні покарання та страти). У політико-правовій термінології для пояснення необхідності цих методів утвердився термін «революційна доцільність». Вони спрямовані як на особу чи групи осіб, які безпосередньо протидіють пасіонаріям, так і на тих, котрі стигматизовані пасіонаріями як «хранителі» старих соціальних норм. Таким об'єктом насилля передусім виступає інтелігенція.

Пасіонарії також виступають об'єктом насилля залежно від фази етногенезу, на якій відбуваються соціальні трансформації. Так, при переході від фази підйому до акматичної фази порушується підпорядкованість елементів соціальної структури, оскільки домінантним стає прагнення до самоідентифікації, інтереси етносу ігноруються або сприймаються як другорядні щодо особистих. Такий стан характеризується, на думку Л. Гумільова, кровопроливтям, але культура при цьому не страждає, а, навпаки, процвітає [5, с. 463]. Перехід від акматичної фази до фази надлому супроводжується вчиненням тотального насилля в суспільстві за принципом «ми втомилися від великих», а жертвами стають насамперед пасіонарії. На останній фазі етногенезу, фазі обскурації, відбувається не тільки відтискання пасіонаріїв, власне, їх фізичне усунення, але й остаточне закріплення і ретрансляція соціокультурного досвіду [6, с. 137]. У кінцевому підсумку це призводить до закономірного згасання процесу етногенезу.

Л. Гумільов аналізував роль пасонаріїв у контексті становлення і розвитку етносів, акцентуючи на історичному аспекті. Логічно постає питання, чи їх діяльність обмежена етногенезом, чи є універсальною для соціального розвитку загалом. О. Краєва та О. Пєстрєцов, аналізуючи наукову спадщину Л. Гумільова, дійшли висновку, що він розглядав у своїх працях етнічну проблематику не у строгому сенсі, а передусім як біосоціальну складову видового різноманіття людства (антропосфери) в рамках цивілізованих структур, яку не можна зводити лише до етнічного, залишаючи поза увагою культурно-цивілізаційний та соціальний аспекти [2, с. 550]. Тому, на нашу думку, пасіонарії широко представлені у різних соціальних групах та спільнотах.

Парадокс пасіонаріїв полягає у тому, що у період соціальної стабільності їх діяльність суворо регламентована правовою системою, яка стигматизує їх як загрозу власному функціонуванню. Але структурні соціальні трансформації призводять до заперечення існуючої на той момент правової системи. Однією із функцій будь-якої системи, в т. ч. соціальної, є інтеграційна, яка реалізується через систему прийнятих в ній правил та норм. Руйнування системи права актуалізує необхідність встановлення нової, активізуючи діяльність індивідів, соціальних груп та спільнот, які виступають у цьому випадку агентами «міфічного» (правоустановлюючого) насилля. Такими агентами виступають і пасіонарії, адже якщо у період соціальної стабільності їх діяльність стримується і контролюється, то під час таких змін вони отримують соціальну значимість. Неутилітарна спрямованість діяльності пасіонаріїв, відсутність самоцензури, низький рівень самоконтролю, превалювання імпульсу до творчості та перетворення над інстинктом самозбереження обумовлюють готовність пасіонаріїв до здійснення репресій проти незгодних із новим правом. Репресії можуть бути «кривавими» (мати багато людських жертв), і «не кривавими» (у формі тиску на владу на усіх рівнях). Аналізуючи соціальні процеси (світові війни, масові загибелі та каліцтва, вимушена міграція величезних людських мас, деградація суспільних верств) у Європі в ХХ столітті, О. Полисаєв дійшов висновку, що першоосновою для домінування прямих форм насилля, це стосується й спалахів неймовірних жорстокостей в економічно розвинених західних державах, у період соціальних трансформацій виступає пасіонарність маргіналів, які зуміли об'єднатися у потужні політичні структури. Це пояснює той факт, що власне маргінальні структури, не обтяжені існуючими у суспільстві етнокультурними традиціями, релігійними та моральними цінностями, зуміли стати потужною та агресивною (згідно концепції Л. Гумільова – пасіонарною) суспільною верствою, яка прийшла до влади у більш ніж у півтора десятках країн світу [7, с. 62]. Але пасіонаріїв не варто зводити до маргіналів, оскільки існує й інша тенденція: виступивши джерелом соціальних змін, пасіонарії виявляють нездатність утвердити нові норми та правила. У політичному житті вони або заміщуються прагматиками, або фізично знищуються. По суті, діяльність та поведінка пасіонаріїв, хоча й стигматизується суспільством через поняття «відданість», «патріотизм», «служіння загальним інтересам» як необхідна та бажана, має риси маргінальності, оскільки вона не відповідає «обивательським» культурним нормам. Синергетичний принцип аналізу розвитку суспільства дозволяє твердити про самоорганізацію неоднорідних пасіонарних груп під загрозою руйнування суспільства у період соціальних трансформацій. Завдяки слабким зв'язкам цих груп з існуючими в суспільстві традиціями і орієнтації на одновимірне, спрощене відтворення соціальної дійсності, запропонована ними альтернатива розвитку, незалежно від ідеологічних засад, є найбільш привабливою, оскільки в ній здійснено чіткий поділ на «свій – чужий». За умов міметичної кризи, за Р. Жираром, така модель дозволяє суспільству консолідуватися у єдності ненависті усіх проти одного (групи чи спільноти). Завдяки підвищеній агресивності та маргінальності пасіонаріїв соціальні зміни відбуваються інтенсивно, що визначає їх функціональний характер як агентів «міфічного» насилля.

Інструментом «міфічного насилля» є створення та продукування в масовій свідомості образу «героя» та «героїзму» як моделі поведінки. Звісно, праобразами для цього стають пасіонарії завдяки їх жертовності. Але основне призначення пасіонаріїв не у здійсненні особистих героїчних вчинків, а у створенні відповідної соціальної домінанти, яка інтегрує

та організовує пасіонарність соціальної системи, котра у кінцевому підсумку ірраціональне насилля, спалахи агресії спрямовувала би на досягнення спільної мети – руйнування конкретних соціальних норм та порядків для подальшого встановлення нових.

Н. Ковтун однією з умов руйнування існуючих соціально-культурних та соціально-правових норм визначає вольовий характер діяльності пасіонаріїв, який багато в чому визначив поступ етично-світоглядних засад сучасних цивілізацій, зокрема стосовно введення і закріплення суспільної заборони канібалізму, фізичного винищення інших людей («не убий»), упорядкування статевих стосунків, заборони інцесту, визнання представників інших родів, племен, народів, націй за повноцінних людей, визнання права на існування культур інших етносів, народностей і націй, визнання права націй на самовизначення [6, с. 136]. Причому воля розуміється не лише як прагнення, а, передусім, як їх вираження у конкретних діях внаслідок імпульсу волі. Компонентом механізму здійснення «міфічного» насилля можна визначити провокацію, тобто певну подію, яка спричиняє імпульс волі, легітимізуючи застосування пасіонаріями насильницьких методів у боротьбі з існуючими нормами та правилами.

Також інструментом для здійснення «міфічного» насилля пасіонаріями є єдність, узгодженість та консенсус у цілях пасіонаріїв, визначення комплексу норм та правил, на які спрямовуватиметься їхня деструктивна енергія. Так, пасіонарний вибух у сучасній Україні та російська агресія характеризуються прагненням політичних та економічних еліт зберегти status quo у правовій системі, а діяльність пасіонаріїв, які самоорганізуються і на рівні місцевих громад проводять люстрацію (в т. ч. «люстрацію через смітник»), воюють у добровольчих загонах, проводять акції тиску на владу, примушує через демократичні процедури змінити правову систему відповідно до вимог суспільства, актуалізуючи демократизацію суспільства, боротьбу з корупцією, хабарництвом, тобто встановити правову систему на основі європейських цінностей.

На противагу пасіонаріям діють «чесні і принципові» та «гармонійні» особи. Зміст соціального насилля, здійснюваного соціальною спільнотою «чесних і принципових» полягає у контролі за поведінкою індивідів через повчання, пересуд, соціальну стигматизацію ганьбою за «аморальні» вчинки з метою заперечити можливість альтернативних думок, поглядів, інших потрактувань добра і зла, цінностей тощо. Стримування тенденції накопичення пасіонарної напруги прямо залежить вже від соціальної ролі «гармонійних осіб», тобто від індивідів, які стримують спалах пасіонарності через примноження матеріальних цінностей за існуючими культурними зразками у межах правового поля. Тут варто говорити про тенденцію, за якою період відносно стабільного соціального розвитку позначається зменшенням питомої ваги пасіонаріїв у суспільстві, що, за Л. Гумільовим, спричинене одноманітністю сумовитого існування (знижується життєвий тонус людей та виникає потяг до наркотиків і статевих збочень) та усунення із соціального життя екстремальних генотипів [5, с. 288]. Йдеться не про цілеспрямовану політику влади, спрямовану з метою запобігання соціальним заворушенням на фізичне чи моральне знищення «бунтівників-пасіонаріїв», чия діяльність загрожує соціальним порядкам, а про закономірність соціального розвитку. З іншого боку, «гармонійні люди», знаходячись у середовищі пасіонаріїв, з часом починають наслідувати їхню модель поведінки, поповнюючи їх критичну для соціальних трансформацій масу.

Отже, громадянська діяльність пасіонаріїв як творців етнічної домінанти, яка організовує пасіонарність етносоціальної системи, спрямовує її подальший розвиток завдяки здатності створювати взірець поведінки для інших членів колективу, для представників певного етносу, які вкладають власну збиткову енергію в організацію та управління одноплемінниками на усіх рівнях соціальної ієрархії, визначає характер соціальних трансформацій. У період соціальної стабільності діяльність пасіонаріїв регламентована правовою системою, яка стигматизує їх як загрозу власному функціонуванню, але трансформаційні процеси актуалізують їх соціальну значимість завдяки таким притаманним їм рисам як неутилітарна спрямованість діяльності пасіонаріїв, відсутність самоцензури, низький рівень самоконтролю, превалювання імпульсу до творчості та перетворення над інстинктом самозбереження. Пасіонарії виявляють

готовність до здійснення репресій проти незгідних із новим правом. Діяльність та поведінка пасіонаріїв має риси маргінальності, підвищеної агресивності та вольовий характер, що інтенсифікує процес руйнування конкретних соціальних норм та порядків. Інструментом «міфічного насилля» є створення та продукування в масовій свідомості образу «героя» та «героїзму» як моделі поведінки, праобразами стають пасіонарії завдяки їх жертовності. Стримуючим фактором здійснення насилля пасіонаріями є діяльність «чесних і принципових» та «гармонійних» осіб.

1. *Benjamin W.* Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt / Walter Benjamin // Benjamin W. Gesammelte Schriften [unter Mitw. von Theodor W. Adorno und Gershorn Scholem, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser]. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1972. Band. II. 1. – 1991. – S. 179–204.

2. *Краева О. Л.* Пассионарность как интегрирующий фактор национальной общности / О. Л. Краева, А. Ф. Пестрецов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия «Социальные науки». – 2006. – Вып. 1 (5). – С. 548–553.

3. *Васютинська О. Г.* Особистісна пасіонарність як психологічна проблема / О. Г. Васютинська // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2013. – Т. 18, вип. 22 (1). – С. 103–109.

4. *Слюсар В. Н.* Л. Г. Гумилев о проблемах взаимодействия этносов / В. Н. Слюсар // Евразийство и мир. – 2014. – № 3. – С. 126–137.

5. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – С.-Пб. : Кристалл. – 2001. – 639 с.

6. *Ковтун Н.* Воля як основа соціальної активності пассіонарія у контексті концепції етногенезу Льва Гумільова / Наталія Ковтун // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2013. – Вип. 3. – С. 132–138.

7. *Полисаєв О. П.* Міфологічний контекст українського маргіналізму / О. П. Полисаєв // Вестник СевГТУ. – 2005. – Вып. 69: Философия. – С. 57–72.